

Rendhagyó recenzió

Az erkölcs dilemmái, Gáll Ernő legfrissebb kötete csaknem az új Korunk negyedszázados évfordulóján jelent meg. Az egybeesés nem lehet véletlen, ezt bizonyítja a kötetzáró tanulmány is — a *Nehéz örökség* —, amely az új folyam szellemi történetét — eszmei törekvéseit, ezeknek indoklásait — nyújtja, s a kialakult szerkesztőségi gyakorlat buktatóit és előnyeit egyaránt bemutatja. Ha összevetjük ezt az írást a többi tizenhattal, akkor erőlködés nélkül rájöhettünk arra, hogy a gondolat faktúrája mindegyikben azonos; olyan lényeg tárul fel, amely ott van a szerkesztői munkában, a szerző tanári tevékenységében, de túl is mutat azokon.

Gáll Ernő nagyon széles elméleti skálán, s igen gazdag információs anyaggal dolgozik, ezért nem mindegy, hogy milyen írások kerülnek egy csokorba. A kérdéskörök és műfajok csoportosítását átgondoltnak és jónak találom. Ennek köszönhető, hogy ezek a valaha folyóiratokban megjelent írások így kötetbe gyűjtve és csoportosítva, kiegészítik egymást, ennél fogva nagyobb hatást keltenek, mint első közlésük idején; különben ez jellemző a legtöbb sikeres cikkgyűjteményre, mivel nyomatékossabbá teszi az alkotói szándékot és áttetszőbbé a lényegét. Ha e kötet magyát a különböző témákban újragondoljuk a szerzővel, és olvasóként végigjártssuk, így fogalmazhatnánk meg: ethoszunk létezőkéinek — egy cseppet sem problémamentes — feltárása, s e létezőkéiből fakadó — korántsem egyirányú — törekvések kifejezése. Ám a lényegnek ez csak az egyik oldala, mert ha a „kifejezés” nemcsak most-épp-így-létünk leírása, valós állapotunk ideális (vagy idealizált) másolata, hanem — úgy, ahogy a szerző magától és másoktól is megkívánja — a „kellő” megragadása is, akkor a szellemi „kifejezés” már nemcsak értelmiségi fényűzés. A tudás ebben az esetben tudatossággá alakul, s ha igaz, akkor éppen ez cselekvőlegességünk eszmei feltétele. Az így felfogott lényegben benne foglalatik a „van” (itt és most), a „kell” (a más), de valójában legnagyobb súllyal az a kérdés vetődik fel, hogy „mit is kellene tennünk?”.

Kétségtelenül ez a kötet magva, akár a „kisebbségi etika” hagyományait értékeli a szerző, akár a nemzedékek közötti párbeszéd mellett foglal állást, akár az új korszerű marxista etika kidolgozását szorgalmazza, és azt az *egyéni felelősséget* elhatároló jelentőségüként kiemeli. Teszi ezt önmeghatározása szerint „peremszemélyiségként”, aki a romániai magyar kultúrához és nyelvhez kötötten és azt szolgálva, az egymással érintkező művelődések kölcsönviszonyát akarja elősegíteni, és a sokféle impulzus és hatás közvetítésével szeretné funkcióját és azonosságát fellelni. Nem könnyű és legtöbbször nem is tetszetős feladat: meg kell találnia a sokféleségben az *egyértelműséget*.

Előrebocsátanám, hogy amint a „peremszemélyiség” nem jelent elszigeteltséget, sem önkéntes elhatárolódást, úgy az egyértelműség tartalma sem a lehetőségek egyszerű és feltétlenül egyirányú (vagy csak mindig kétirányú) leszűkítését jelenti. A hiányosság tett látásmód forrása általában az olyan elméleteknek, amelyek fetisizálják, valódi értelmén túl feszítik a társadalmi törvények jelentőségét, s az emberi cselekvést egyszerűen a szükségszerűséghez való — többé-kevésbé tudatos — alkalmazkodásként fogják fel. Az objektív tendenciákat keresztező vagy egyenesen irányukat megváltoztató tevékenységet megfosztják jelentőségétől, jobban mondvá fel sem fogják, hogy az ilyen cselekvésnek lehet jelentése.

Fetiszáló felfogás a messianizmus hite is a tökéletes jövőben, mivel a társadalmi törvényszerűségek valaminő „önkifejlődését” feltételezi: a jövő „eljön”, „lesz”, egyértelmű szükségszerűséggel, mint ahogy mondjuk a szabadesés törvénye érvényesül. A messianizmus egyik, bár közel sem egyetlen veszélyes következménye, hogy abszolútnak és hamarosan bekövetkezőnek tekintik a földi világ teljes megújulását, és lelkisnyil az ennek érdekében használt eszközök jelenben ható — „átmeneti” — következményeit. A megújulással párhuzamosan bekövetkezik a teljes morális „megtisztulás”, éppen ezért a „jó ügy” szolgálatában minden eszköz megszentelődik, mód nyílik fölösleges áldozatok követelésére. Feloldozást is ad, az „együtt tévedtünk” felelősségelhárító igazolásban.

A középnemzedékből Bretter volt az, aki ezzel kategorikusan szembeszállt. Ez derül ki az e kötetbe felvett, Brettert értelmező írásból is. A régebbi nemzedékből Gáll Ernő volt az egyik, ha jól emlékszem az első, aki szembefordult a messianisztikus felfogással, s e kötetét is elejétől végig áthatja ez az elméleti törekvés.

Meggyőződésem, hogy a szerző a „túlvallók” közé tartozik, akárcsak az általa méltatott Székely János, de a vállalás mindenképpen tisztességes, még akkor is, ha „a túlvallók nem tudják a felelőtlenséget a világból kiküszöbölni”. Mindenestre felhívják arra a figyelmünket, hogy nem lehet semmiféle Úgynek teljesen felmentő és szentesítő erőt tulajdonítani, s a fanatizmus tompává tesz annak felismerésére, hogy hol és mikor válik egy tett szükségtelemmé vagy egyértelműen bűnössé.

Való igaz, lehet olyan helyzet, amelyben a cselekvés bűnt követel. A szerző ezt tudja, érzi, a kontextusából kiderül, de e goromba szót legtöbbször a „hiba” vagy a „vétek” kifejezésre lágyítja, ezért az olvasó tudatát nem mindig készíti fel arra a rendkívül értékes, erkölcsi szempontból radikális következtetésre, hogy a szükséges kompromisszumok vállalásakor elkövetetünk ugyan bűnt, de az soha, semmilyen körülmény között nem szűnhet meg bűn lenni, s lelkiismeretünket nem igazolhatjuk a „világtörténelemmel”. Az elkötelezett, felelősséget vállaló morális lény, aki a moralizáló történelmi felfogást elutasítja, tudja tudja, hogy a történelem nem változtatja meg nem történtté, még kevésbé erkölcsössé a véteket. Az viszont a moralitáson múlik, hogy a szükséges bűnök is a nevükön neveztessenek és a határai el ne tűnjenek, vagyis tudjuk azt, hogy meddig elkerülhetetlen a kompromisszum.

Nyilvánvaló, hogy a szerző ezért nem engedi elhatalmasodni a megnyugtató történelmi „memóriazavart”. Mindenre emlékeztet, akár a fasizmus embertipró gyalázatáról, akár szűkebb történelmi közösségünk régebbi vagy közelebbi múltjáról van szó, s a bűnöktől való megtisztulás kohójában menti az értékeket, a legtágabb emberi-történelmi értékektől, a kelet-európaiság sajátos közegében kitermelődött valódi értékeikig szinte mindent, ami érdemes követésre, és amit folytatni lehetne. A kötet két közbülső fejezetének — az *Elkötelező örökségnek és A nemzeti műveltség erkölcsi kisugárzásának* — szinte minden írása ezt szolgálja. Azokat a hagyományokat éleszti, amelyek számolnak a realitással; a naiv nemzet- és történelemszemléletet elvetették, s egy bátor, következetes bírálati látásmóddal cserélték fel. Példamutatónak és cseppet sem elavultnak tartja azt a tradíciót, amely kizárja az életellenes előítéleteket, s az önállításnak egészséges lét- és szellemi formáját teremti meg. Nem fogalmakat, hanem az igazságot keresi, azzal az önmaga felé irányuló szkepszissel, amellyel sugallja, hogy nem tartja magát az igazság egyedüli birtokosának. Szinte elébe megy a vitának és a dialógusnak, amelyet előző könyveihez hasonlóan elhatároló jelentőségűnek tart. Úgy érzem, hogy a hangsúly nem annyira a birtoklás, hanem az igazságra való törekvésen van, anélkül hogy hiányoznék belőle az elvi bizonyosság.

Gáll Ernő nem fogadja el azok álláspontját, akik hajlamosak jobbra egyszerű nagy dolgokról ábrándozni, hogy megmutassák, milyenek is tulajdonképpen, de amikor emlékezik (emlékeztet), bírál vagy méltat, amikor kifejti saját felfogását, megpróbál pontos határt szabni a szükséges és a szükségtelen kompromisszum (bűn) közé. Figyelmeztet arra, hogy ha nem mérjük be pontosan azt a távolságot, vagy akár azt a picit rést, amely magatartásaink, normáink és tetteink között alkalmassá érzékelhető, akkor képtelenek vagyunk érzékelni és értékelni a kompromisszumok megkötése és a konformista behódolás közötti különbséget. Talán azok vannak a legnehezebb helyzetben, s azoknak kell a legjobban vigyázniuk a bemérés pontosságára, akiknek igényük van arra, hogy ne csak egyéni létük határai között találjanak életvezető elvre, akik nemcsak beleszűletnek egy társadalmi közösségbe, hanem tudatosan vállalják a közösséghez való tartozásukat — az alakítás szándékával. Azok az emberek, akik nemcsak önös kis céljaikat vonszolják végig életükön, hanem társadalmi célokat követnek, kénytelenek sok mindent alárendelni törekvésüknek, de nem szokhatják meg, nem fogadhatják el természetesként ezt a kényszerűséget. Úgy tűnik, ez a szerző számára a história igazi követésre méltó erkölcsi tanulsága. Biztos vagyok abban, hogy ezért fogalmazza meg erkölcsi imperatívusként a bírálat elvét. „Ahol megszűnik a bírálat, és hallgat az önkritika — írja —, ott tespedés áll be, a jövőt hordozó eszmék és úttörő tettek helyét pedig a visszahúzó erők, a negatív elemek foglalják el.” A kritika elfojtását nemcsak antidemokratikusnak, hanem erkölcstelennek tartja, mert a bírálat és önbírálat figyelmeztet a szó és a tett egységére, szólít őszinteségre és becsületre, olyan ösztönző tényező, amely lehetővé teszi, hogy személyiségünk minden adottságát, minden lehetőségét felszínre hozzuk és kifejlesszük. Egészítsük ki még azzal, hogy a kritikusság igazságtétel is. Nem szünteti meg ugyan az igazságtalanságot, ám bizonyítja, hogy mi lenne az igazságos, és esetleg meggátolhatja az igazságtalanság újrafelosztásának folyamatait, s így lesz akadály a felejtésnek is.

Gáll Ernő Gramscira hivatkozva hangsúlyozza, hogy az erkölcs — és az erkölcsi kérdéssel — ott kezdődik, ahol a meghatározó jellegű objektív struk-

túrákat az emberi tevékenység felépítménnyé dolgozza át. Az „átdolgozás“ több mint tükrözés. A folyamatban az objektív szerkezet maga is megváltozik: emberre nehezedő külső erőből a szabadság közege bontakozhat ki, az erkölcs vonatkozásában a cselekvő, viszonylag autonóm személyiség lehetősége. Egyszerűbben szólva: a társadalmi törvényszerűség mindig emberi cselekedetekben megnyilvánuló szükségyszerűség, amely sohasem egyértelmű, hanem objektív lehetőségekként jelentkezik. A tendenciák éppúgy ellentmondásokkal terhelték, mint a már „kész“ valóság, tehát, hogy ezekből a sokszor egymást keresztező vagy egyenesen kizáró lehetőségekből melyik valósul meg, melyikből lesz életünk meghatározó társadalmi-ontológiai ténye, egy csöppet sem közömbös. Nyomatékosabbá teszi ezt a közvetlen érdekeltséget az is, hogy valamely társadalmi lehetőség valóra válása az objektív és szubjektív valóság alapvető tulajdonságaitól egyaránt meghatározott. Ezért értek egyet azokkal, akik azt állítják, hogy a jövő javában jelen van. Jelen van a társadalmi valóság két fő — objektív és szubjektív — terminusában, és nem kis mértékben függ a második mozzanat erkölcsi minőségétől, ami lehet alapjaiban jó vagy rossz tartalmú. Félve írtam le ezeket a szavakat, mert kissé elkoptatottnak tűnhetnek, éppen ezért le kell szögezmem, hogy az erkölcs vonatkozásában éppúgy használhatónak tartom őket, mint a bűn és az erény fogalmát, mert van jó és rossz, mint ahogy van bűn és erény is. Akkor meg miért ne neveznénk a nevén? A szubjektív tényező minősége a szó tágabb és szűkebb értelmében használatos: vonatkozik a közösségekre és a közösségeket alkotó egyedekre egyaránt.

De mi az hogy közösség? Az együvé tartozás? Az utóbbi ontológiai tény, majdhogynem természet adta, a szónak abban az értelmében, hogy beleszületünk. Lehet-e ez az ontológiai tény az erkölcsi automatikus kiindulópont? Elvben és elvontan igen, de mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy baj van a közösség fogalmával. Ha a szakirodalmat végigfogatjuk, akkor szinte minden szerzőnél más megfogalmazással találkozunk. Van, aki a szocialista társadalmat fogja fel közösségnek, van aki Rousseau módjára értelmes közösségekből felépített társadalomról beszél, van, aki az osztályt vagy etnoszt emeli ki. Kétségtelenül mindig a vizsgálódási szempont határozza meg, hogy a „közösség“ fogalmát hogyan használjuk, de ez az indoklás nem egészen megnyugtató.

Tévedés ne essék, én most nem Gáll Ernőt bírálok, az egész elméleti gondolkodásunk egyik megoldásra váró feladatát kerülgetem anélkül, hogy megoldást tudnék nyújtani. Már csak ezért sem bírálhatok. Kétségtelenül pontosabban kellene látnunk a társadalmi integrációk, közösségek és csoportok demarkációs vonalait és érintkezési felületeiket. Gáll Ernő mindenesetre ad egy támpontot, nem az együvé tartozást, hanem az *összetartozást* hangsúlyozza, jobban mondva az összetartozás tudatosságának fontosságát emeli ki. Az összetartozás alapja kétségtelenül az objektív érdekek, az értékorientációk és a különös célracionalizmusok működése. A kérdés most már csak az, hogy mennyire tudatos mindez a közösségben és a közösséget alkotó egyéneken. Ezért hangsúlyozza a szerző, másokkal egybehangzóan, hogy feltétlenül szükség van egy antropológiát nyújtó, kritikai és történelmi jellegű társadalmi elméletre, s egy olyan életfilozófia kidolgozására, amelynek magva a korszerű normatív etika.

Az, hogy az ethosz minősége lényegében meghatározza az egyének életvitelét, régen elfogadott elv. Joggal, az általános—különös—egyes dialektikájára hivatkozunk. De ha megfordítjuk a láncot, akkor elég-e annyit mondanunk, hogy „a kisebb vagy nagyobb közösségek sorsát végső fokon nyilván nem az egyének erkölcsisége dönti el, ám ma már nyilvánvaló, hogy tagjainak civil kurázsija és ragaszkodása a szabadsághoz, az igazsághoz, valamint azonosságukhoz és emberi méltóságukhoz jelentékeny erővé válhat“? De ha — mondjuk — valaminő közösség tagjainak többségéből hiányzik a civil kurázsija, menekülnek a szabadságtól és így tovább, akkor is megőrződik a közösség általános és hagyományos értékessége? Az ethosz és a moralitás szükségzerű összefüggését tudni és tudomásul venni kevés, mert teljességgel elvont. A „jelentékeny erő“ pedig éppen olyan tág és ennél fogva pontatlan, mint felelősséget vállalni az egész emberiségért, ezért — úgy érzem — etikailag súlytalan. Ha következetesen végigvinnénk — nem az együvé tartozás, hanem — az összetartozás elvét, akkor talán közelebb jutnánk a megoldáshoz. Mert ha az objektív lehetőségeket csak az én-határainkon — vagy mi-határainkon — kívüliként szemléljük, és ehhez igazítjuk magatartásunkat és főleg cselekedeteinket, akkor mindig a meglévőt reprodukáljuk. Ebben az esetben szó nem lehet evilági transzcenzusról — szubjektív és objektív lehetőségeink tágításáról —, a meglévő szokások erkölcsi értelemben tagadó meghaladásáról. Így csak újratermeljük valóságunkat összes ellentmondásával és gyarlóságával együtt, s legfeljebb azt érezzük el, hogy fényesen igazoljuk a legvérmesebb behaviorista reményeket: „A pillanatnyi helyzet az én attitűdöm!“ Persze a „pillanat“, még behavio-

rista mércével mérve is, lehet kínosan elhúzódó, hihetetlenül hosszú, elviselhetetlen status quo. Az elviselhetetlenség érzését csak fokozza, ha az embert — mint empirikus egyént — nem fogjuk fel valóságként, hanem csupán valaminő külsőleges ráadásaként, az objektívre ráaggatott teljesen partikuláris diszként. Ezt a nemcsak elméleti buktatót Gáll Ernő ki akarja iktatni a korszerű etikából, s jórészt sikerül is neki éppen azzal, hogy az egyéni morál problémáit élesebbre exponálja, mint bármely előző könyvében. A moralitás szinte minden kérdését úgy tisztázza, hogy abból kiviláglik: a közösség egyént meghaladó, de nem egyéneken túli erő. (Az egyes és többes számára itt nagyon nagy hangsúly esik.) Élet-értelmű emberi dolgoknak nincs terük, vagyis racionalista szóhasználatlaltal értelmetlenek, ha az elszigetelt egyénből indítunk. Az értelesen felépített morál feltételezi annak lehetőségét, hogy az egyén túllépjen elszigeteltségén, hogy áthelyezze léte súlypontját egy merőben más, de tőle nem idegen dimenzióba, a többi ember közegebe, pontosabban a szabadon és tudatosan összetartozó emberi „társulásba”, a közösségbe. Evilági transzcenzus ez, amely a mindennapi és a tágabb értelmű tapasztalás bizonyossága szerint létre is jön, mert gyökere az összetartozás, az emberi létnek ez a megsemmisíthetetlen, bár sokszor megtagadott hagyománya. Mindig jelen van, ha nem másként, akkor csupán hiánya érzetében.

Az embert úgy fogalmazza meg a szerző, mint a lehetőségek és a praxis lényét. Vagyis nem akármilyen egyénről, hanem az önmagát és a sorsát irányítani akaró személyiségről van szó, amely tudatosan meg akarja találni azt a másik dimenziót. A praxis és a lehetőségek lénye értelmet ad cselekvésének, és igazolást keres számára. Az adott körülmények között az ő lelkében-tudatában jönnek létre a cselekedetet előkészítő mozzanatok, ő hajtja végre az *objektív tettet*, s ugyan-csak ő az, akinek a következményekért számot kell adnia. Felelős érték. A viszonylagos autonómiáját felismerő és azzal élő személyiség a lehetőségek többértelműségét saját dilemmájává változtatja, és ezekkel megküzdve mérlegel, választ, dönt és cselekszik.

Ha a lehetőségek polivalensek, a dilemmák is néha konfliktusig menően azok, bizonytalanná tehetik a választást és eltérő minőségűvé a cselekedeteket, akkor lehet-e egyértelműségről beszélni?

Az egyértelműség se nem egyirányú, se nem egyféle, mert többféle egyértelműség létezik. A fiatal Lukács szerint örökké alakot cserélő Proteusz, amelyre a változó helyzetben rátalálni — és még inkább vállalni — nehéz. Talán nem is olyan nehéz, amint Lukács állítja, mert tudva-tudattalanul minden emberben él valamiféle egyértelműség, és keresi a tetteiben valóságra törő bizonyosságot. Minden kétértelműség, amely a cselekvésben és jellemben átmeneteket ismer el, a maximák határozottságát és szilárdságát fenyegeti, figyelmeztet Kant, s tagadhatatlan, hogy igaza van. A *Homo duplex*-ben Gáll Ernő is erre a következtetésre jut. S mennyivel nehezebb feladat azok számára egyértelműséget találni, akik egyéni létüket eloldják szűkös partikularitásuktól, és közösségi célokra törekszenek.

A szerző „racionalista utópiát képviselő eszményeket” ajánl. Szerinte ez minden radikális igénytel fellelő filozófiának jellegzetes tartozéka, a kritikai társadalomelmélet és az életfilozófia kidolgozása mellett. Mindhárom mozzanat fő elve pedig az, hogy a *legnagyobb érték az ember*.

A racionalista utópia pontosan felméri a „van” és a „kellő” hasadékeit, és úgy mozgósítja az emberi cselekedeteket, hogy azt a meggyőződést sugallja: érdemes tenni, amit tenni lehet vagy kell. Elutasítja a messianisztikus világgépet, mert nem csügg egyértelműen a jövőn. De éppúgy nem fogadja el Walter Benjamin Angelus Novusát, aki vakon, mit sem tudva, háttal rohad a jövőnek, és közben lábánál romhalmazok hevernek. Csak annyit őriz meg belőle, hogy a jövő nem nyújthat kizárólagos egyértelműséget, mert nem „jön el”, hanem valamilyen csi-náljuk. A jövő alakulása függ tőlünk, bár gyakran hiányzik belőlünk a „tőlünk függ” magabiztossága. „Fogadjunk rá”, mint Lucien Goldmann, nem arra, hogy úgy sikerül, ahogy elgondoljuk, hanem arra, hogy a siker vagy a kudarc és annak mértéke függ tőlünk. De csak akkor érdemes kockáztatni a tétet, ha megvan a biztosíték; az egyénen, de nem egyéneken túli erőnek — a közösségünknek — követhető működése.

Ha a racionalis utópia csak a tradícióból vagy a jövőből merítené a bizonyosságát, és elmenne az élők és a jelenvaló mellett, megszüntetné saját értelmét. Akkor nem lenne racionalis, csak utópia, de lehet, hogy embertelen utópia.

A recenzió rendhagyó. Tudom. De hát a szerző együttes gondolkodásra és dialógusra szólított fel.